

ДО МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Валерій РАДУЛ, Олена БУРГАЗ
(Кіровоград)

Педагогічний процес – це завжди організація взаємодії з учнями в різних видах діяльності, а успішність роботи вчителя визначається характером і змістом відносин, що виникають в процесі педагогічного спілкування та діяльності.

Для конструктивного спілкування важливо не тільки знати й враховувати індивідуальні особливості учнів і власні, але й володіти методами побудови оптимальних стратегій педагогічних впливів. Для цього майбутньому вчителеві необхідно орієнтуватися на формування в себе й учнів комунікативних рис, умінь адекватно оцінювати міжособистісні стосунки.

Учитель в останні два десятиліття перебуває у новій соціокультурній ситуації, значно відмінній від тієї, яка склалася й існувала тривалий час у нашому суспільстві. Одночасно зі школою, як потужні джерела освітніх впливів, сьогодні виступають засоби масової інформації, гуртки, клуби, секції різноманітного профілю та змісту, багато форм додаткової освіти.

Філософія освіти педагога формується не як стихійний порив чи довільність. Навпаки, вона осмислюється на перетині трьох напрямків, що визначають мислення і діяльність вчителя: особистість – освіта – культура.

Питання про витоки цілісної особистості і шляхи її становлення повертають нас до культури як місця її існування та перетворення. Культура, її філософські концепції, являють собою коло, де вчитель знаходить рішення професійного, методологічно-світоглядного, особистісного характеру. Педагогічна наука нерозривно пов'язана з культурою, хоча й спираються на окремі її фрагменти, виходить із найбільш розвинених у науковому відношенні форм.

Педагог, котрий методологічно сприймає процес освіти особистості, звертається до тих філософських концепцій культури, у яких чітко виокремлюється педагогічний початок. Культура формує в людини норми, демонструє приклади ставлення до життя, зразки поведінки, які стають для неї соціальними, морально-ціннісними регулятивами.

Складність реалізації суспільних (культурних) смислів полягає в тому, що вони не можуть бути виокремлені із абстрактно поданого явища, події, процесу. Культурний феномен, “буття цінності в культурі – це

завжди запрошення до співтворчості, співаторства, воно несе в собі прагнення особистості до самореалізації для іншого, до продовження себе, втілення себе в іншому” [6, 114]. Це творчість особистості зі створення власного індивідуального світовідчуття, світопочуття та світорозуміння. Тобто, загальне – смисложиттєві цінності (моральні ідеали, естетичні критерії тощо) – може транслюватися тільки через конкретно-загальне, чи то наукове відкриття, чи художній твір, чи інше.

Якісно новий підхід до вдосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя передбачає, по-перше, подолання протиріч між предметно-методичною, психолого-педагогічною та соціально-культурологічною підготовкою; по-друге, забезпечення збалансованості теоретичного навчання та системи педагогічних практик. Через це доцільним, на наш погляд, буде запроваджувати професійно-педагогічне наповнення змісту всіх циклів навчальних дисциплін, які вивчаються, та фундаменталізацію професійної підготовки майбутнього вчителя. Тут має йтися не про поглиблення теоретичних основ предметно-методичних та психолого-педагогічних знань, а про озброєння студентів надпредметною, методологічною інформацією про формування методологічної культури, що дозволить учителєві усвідомлено реалізувати право вибору наукових ідей і теорій, а також відповідних їм змісту та технологій освітнього процесу. Здатність на діагностичній основі самостійно обрати оптимальну модель для окремої школи та учнів, а також в її межах спроектувати реальний навчально-виховний процес стає важливою умовою становлення професійної культури педагога.

У контексті міжособистісної взаємодії та сприйняття варто, на нашу думку, говорити про здатність майбутнього вчителя емоційно відгукуватися на проблеми учня. У цьому виявляється вміння поставити себе на місце вихованця, глянути на події з його позицій. Вияв емпатійності педагогом означає, що специфіка поведінки учня розуміється й береться до уваги, а власна стратегія поведінки будується більш гнучко.

Конструктивність спілкування зі школярами багато у чому залежить від того,

настільки емоційно вчитель сприймає те, що стоїть за наявними фактами. Головне – зрозуміти стан вихованця, його настрій та налаштувати себе на сприйняття емоцій. Треба зуміти дати вихованцеві знати, що дорослі його бачать, чують, розуміють. Основний продукт спілкування на основі такого вміння – це розуміння, що містить здатність прогнозувати логіку дій і поведінки згідно з визначеною позицією, вміння сприйняти повідомлення, виділяючи в ньому основні та другорядні факти, аргументи. Здатність особистості до емпатії (рівень її сформованості може бути різним) характеризується такими параметрами, як особливості її спрямованості, широта, стійкість, дієвість виявів.

Важлива риса майбутнього вчителя – комунікативність. Вона формується і розвивається на основі потреби у спілкуванні – однієї з основних соціогенних (соціально зумовлених) потреб людини.

Сукупність таких рис, як рефлексивність, гнучкість, емпатійність, комунікативність, виникає на основі справжнього інтересу до партнера, до його діяльності, бажання працювати разом, брати участь у загальній справі. Здатність до співпраці вбирає у себе комплексні вміння: формулювати свій погляд, слухати та чути іншого, з'ясовувати позиції своїх партнерів, вирішувати розбіжності за допомогою логічної аргументації, не переводити логічні протиріччя у площину особистих взаємин, заохочувати активність іншого й своєчасно виявляти власну ініціативу; здійснювати емоційну та змістову підтримку того, хто цього особливо потребує; надавати іншому можливість утвердитися, спробувати сили у різних видах діяльності; зайняти позицію іншого та координувати різні погляди, здійснюючи обмін думками; обирати діалогічну, а не монологічну позицію; органічно поєднувати рольові та міжособистісні ділові та людські взаємини. Здатність до співпраці передбачає відкритість педагога та його готовність до будь-яких форм взаємодії.

На думку А.А. Бодальова, “спілкування є таким видом взаємодії людей, в якому особи своїм зовнішнім виразом та поведінкою здійснюють більш-менш сильний вплив на очікування та наміри, на стани і почуття один одного” [3, 65]. Один учитель, вступаючи у контакти з учнями, завдяки власній манері поведінки підтримує або створює умови для спільної діяльності, а інший – вносить у взаємини з вихованцями напруженість, пробуджує негативні емоції, у результаті чого не досягає реалізації педагогічних завдань.

Важливе значення у розвитку соціально-професійної комунікації майбутнього вчителя

має психолого-педагогічна компетентність. У науковій літературі [4, 56] під психолого-педагогічною компетентністю вчителя здебільшого розуміють сукупність певних рис (властивостей) особистості із високим рівнем професійної готовності до педагогічної діяльності й умінням ефективно взаємодіяти з учнями в освітньому процесі.

З позицій елементно-структурного аналізу, основними компонентами психолого-педагогічної компетентності майбутнього вчителя є: грамотність (загальнопрофесійні знання); вміння як здатність учителя застосовувати наявні знання у педагогічній діяльності, в організації взаємодії; професійно значущі особистісні риси, наявність яких виявляється в органічній єдності з процесом педагогічної діяльності.

Сутнісну характеристику психолого-педагогічної компетентності майбутнього вчителя становить спрямованість на учня як головну цінність своєї роботи, а також потреба у самопізнанні й самозміні себе, способів навчально-виховної діяльності, методів впливу на учнів з урахуванням закономірностей розвитку особистості.

Специфіка педагогічної діяльності зумовлює особливу значущість соціально-професійних рис, які сприяють міжособистісній і рольовій взаємодії учителя й учнів. До їх числа можна віднести рефлексивність, гнучкість, емпатійність, комунікативність, здатність до співпраці, емоційну цікавість.

Педагогічна рефлексія – застосування всіх характеристик (мислення спрямоване на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметне опрацювання самого знання, критичний аналіз його змісту й методів пізнання; діяльність самопізнання, яка розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини), що дає можливість учителю оцінювати свою працю з позиції іншої людини. Педагогічна рефлексія визначає ставлення вчителя до себе як суб'єкта професійної діяльності. Здатність порівнювати, зіставляти самосвідомість з оцінками інших учасників взаємодії допомагає вчителю усвідомити те, як він сприймається й оцінюється іншими людьми – учнями, колегами, батьками.

Установка (готовність, налаштування) учителя на постійний зворотній зв'язок, на уміння інтерпретувати здобуту інформацію з позиції учня, оцінювати результативність і доцільність уживаних ним педагогічних рішень навчально-виховних завдань і соціально-психологічних ситуацій – важлива умова розвитку самореалізації.

Рефлексивність як особистісна риса має тісний зв'язок із високим рівнем творчості у професійній сфері, із усвідомленням себе у цій позиції й оцінкою ефективності власної діяльності, із осмисленням її не тільки для себе, але й для інших.

Постійна змінюваність педагогічної діяльності вимагає від майбутнього вчителя усвідомлення своєї ролі у цьому процесі, вияву творчого підходу з урахуванням змінюваних ситуацій педагогічної взаємодії. Динамізм особистості педагога пояснюється необхідністю вибору засобів, форм, прийомів комунікації залежно від вікових особливостей школярів, їх індивідуальних характеристик й рівня освіти.

Професійно значуща якість – гнучкість – передбачає гнучкість мислення і поведінки: самостійне перенесення раніше засвоєних знань, умінь, способів діяльності у нові ситуації; бачення проблеми, що виникає в різних ролевих позиціях; виділення нової функції уже відомого об'єкта; комбінування раніше відомих способів у нові.

Суттєве значення мають розумова рухливість, здатність включати до нових взаємозв'язків уже відомий зміст, використовувати можливість вибору при розв'язанні проблем, які виникають у педагогічній діяльності і в буденному житті, швидко змінювати прийоми дій відповідно до нових умов.

Крім того, творчість педагога є засобом розкриття потенцій учнів у творчості. За ситуації педагогічної взаємодії гнучкість учителя стає необхідною умовою розвитку особистісних можливостей учнів, розширення діапазону застосування їх здібностей.

Наступна професійно значуща особистісна риса учителя – це емпатійність. Особливими формами емпатії психологи вважають співхвилювання-хвилювання суб'єктом тих емоційних станів, які відчуває людина стосовно емоційних станів відчуттів інших.

Важлива риса педагога – позитивне спілкування. Воно формується, розвивається на основі потреби у спілкуванні – однієї з основних соціально зумовлених потреб людини.

Сукупність таких рис, як рефлексивність, гнучкість, емпатійність, позитивне спілкування, формується на основі інтересу до партнера, його діяльності, бажання працювати разом, брати участь у спільній справі. Здатність до співпраці інтегрує, вибирає в себе комплексні вміння: формулювати власні погляди, слухати і чути іншого, з'ясовувати бачення своїх партнерів, встановлювати розбіжності шляхом логічної аргументації, не переводити логічні розбіжності у площину

особистих відносин, заохочувати активність іншого й своєчасно виявляти власну ініціативу; надавати емоційної і змістовної підтримки тому, хто її потребує; надавати іншому можливість утвердитися, спробувати сили у різних видах діяльності; стати на позицію іншого й координувати різні погляди, здійснюючи обмін думками; займати діалогічну, а не монологічну позицію; органічно поєднувати “рольові” та “міжособистісні” ділові і людські стосунки.

Емоційна зацікавленість передбачає дотримання педагогом такту, який містить підвищену чуйність до оточення й уміння знайти таку форму спілкування з іншою особистістю, яка дозволила б зберегти обом особисту гідність.

Результати нашого дослідження свідчать, що у 48% студентів майбутніх учителів відсутня педагогічна спрямованість; 27% студентів не володіють комплексом професійно значущих рис; у 76% студентів не сформована установка на збереження психічного здоров'я.

Складність педагогічної професії передбачає спеціально організований простір професійної підготовки. Формування такого простору структурується із ряду умов: стратегічні – підходи, концептуальні позиції, що визначають результат; та технічні – технології професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Важливе значення у реалізації себе в такому просторі має самоаналіз. Самоаналіз у процесі самореалізації виконує три основні функції. По-перше, він сприяє адаптації студента до умов середовища життєдіяльності; по-друге, виступає основою динаміки і розвитку самосвідомості студента, що дає змогу змінювати уявлення про себе і ставлення до себе у процесі життєдіяльності; по-третє, ставить майбутнього вчителя в активну позицію стосовно власного життя, роблячи суб'єктом своєї життєдіяльності (формується суб'єктивна життєва позиція).

Багато хто із філософів, педагогів і психологів відмічає, що свідомість і діяльність індивіда зазнають впливу двох полярних сил: зовнішніх (середовище) і внутрішніх (власна воля, бажання і прагнення). У результаті кожна людина реалізує свій шлях індивідуалізації як сходження до свого “Я” під дією внутрішніх сил; у кожного є свій шлях соціалізації як наслідок адаптації до зовнішнього середовища і вибору шляхів самореалізації в ньому.

Перша функція самоаналізу – адаптація до умов життєдіяльності і становлення суб'єктом життєвої позиції – це елемент процесу соціалізації й основа соціального самовизначення. Друга і третя функції –

розвиток самосвідомості і становлення суб'єктної життєвої позиції – елемент процесу індивідуалізації і основа внутріособистісного самовизначення. Третя функція об'єднує першу і другу, оскільки процеси індивідуалізації і соціалізації перебувають у взаємозв'язку, спрямовують цілісний процес особистісного самовизначення.

Змістовий бік створення умов для задоволення провідних потреб майбутнього вчителя полягає в особистісно значущому спілкуванні; у формуванні своїх життєвих установок, позицій, цінностей; у прийнятті самостійних рішень і здобутті навичок суспільно-доцільної поведінки; у вияві різноманітних форм самовираження і самореалізації; у визнанні з боку інших; у формуванні адекватної самооцінки, що ґрунтується на усвідомленні свого соціального досвіду і вдалих способах самореалізації; у формуванні власних життєвих планів щодо майбутньої діяльності.

Один із напрямків педагогічного впливу на майбутнього вчителя – це забезпечення студентів інформацією про вияви людини в суспільстві (середовищі), про механізми (мотиви), які визначають поведінку людини у її життєдіяльності в цілому, про способи самореалізації, про те, що допомагає людині сформувати реальне уявлення про себе. Це допомога в оволодінні прийомами самоаналізу, у формуванні адекватної самооцінки, у розумінні взаємин в соціумі, у визначенні свого дзеркального Я і свого значення в оволодінні цілепокладання і планування.

Інший напрямок – це допомога у вирішенні проблемних життєвих ситуацій, таких як протиріччя між власним рішенням і соціальними умовами; своїми прагненнями і вимогами з боку.

На жаль, сьогодні навчальні заклади не забезпечують формування високої загальної й комунікативної культури майбутнього вчителя, його готовності до педагогічної творчості, уміння співпрацювати зі своїми вихованцями, їх батьками й колегами.

Системі професійної підготовки, що склалася у вищих педагогічних навчальних закладах не вистачає різнорівневості, мобільності, гнучкості, безперервності, наступності, варіативності.

Процес навчання майбутнього вчителя не сприяє формуванню у нього системного бачення педагогічної діяльності. З іншого боку, й школа перебуває в умовах, за яких стають потрібними перш за все функціональні уміння викладача. Це відбиває протиріччя між потребою суспільства у спеціалістові як особистості, яка самоорганізується, й переобтяженням орієнтації вищих

педагогічних навчальних закладів на функціональну підготовку.

Вчитель і досі виступає об'єктом масового процесу педагогічного відтворення; не виявляється й не культивується його творча індивідуальність. Відсутня цілеспрямована робота, що здійснює підготовку вчителя-дослідника для школи, яка розвивається, педагогічних менеджерів, здатних створити умови для переведення школи на шлях розвитку.

Учителя не можна підготувати поза зв'язком з часом і ситуацією, яку переживає країна, без опори на досвід сучасної педагогічної науки й практики, на досягнення світової культури. У зв'язку із яскраво вираженою гуманістичною спрямованістю професійної діяльності майбутній учитель є носієм і виразником загальнолюдської культури, загальнолюдських духовних цінностей, він покликаний бути для своїх співгромадян, у першу чергу учнів, зразком високоморальної поведінки і високої культури міжособистісного спілкування.

Виходячи із сучасних реалій, провідним завданням професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів у педагогічних університетах слід вважати формування і розвиток особистості учителя-вихователя, що володіє творчою індивідуальністю.

Культура педагогічно орієнтованого мислення ґрунтується на глибинному теоретичному осмисленні як педагогічної, так і соціальної реальності, усвідомленні закономірностей і принципів педагогічного процесу, на передбаченні результатів професійної діяльності. Важливою характеристикою педагогічної спрямованості мислення майбутнього вчителя слід вважати гнучкість, альтернативність і креативність, тобто здатність знаходити у конкретних педагогічних ситуаціях різноманітні варіанти їх вирішення, уміння відшукувати розумний вихід із суперечливих та конфліктних випадків.

Формування культури професійно-педагогічного спілкування передбачає осмислене засвоєння норм взаємин майбутнього вчителя з учнями, батьками, колегами. Керуючись цими нормами, вчитель коригує свої емоційні сприйняття, волю, особисті прояви характеру.

Культура спілкування майбутнього вчителя передбачає виникнення діалогу, в якому висловлювання кожного із учасників є значущим для всіх. Під час діалогічного спілкування суб'єкт здійснює рух не тільки ззовні всередину, тобто здійснює інтеріоризацію, а й із середини назовні, створюючи цим рівність співрозмовників. Таке

розуміння педагогічного спілкування ґрунтується на поважливому ставленні до вихованця як до рівноправного учасника діалогу з учителем, суб'єкта спілкування.

Розуміння дитини, готовність стати на її позицію, здатність до педагогічної рефлексії, до критичної оцінки власної діяльності, самого себе – основні ознаки педагогічно орієнтованого спілкування вчителя.

Як наука про виховання й освіту, педагогіка може й повинна розглядатися як провідний фактор прогресу культури в цілому, як засіб педагогізації суспільства. У процесі вивчення педагогічної теорії і ознайомлення з існуючою шкільною практикою у майбутніх учителів іноземних мов формується установка на відповідальне й творче ставлення до своєї праці, усе більше усвідомлюється соціальна значущість обраної професії, виявляється повага до вихованців, виникає усвідомлене ставлення до себе як суб'єкта педагогічної діяльності.

На думку А.В. Брушлинського, необхідно розрізнати звично тотожні поняття соціального й суспільного. А.В. Брушлинський вважав, що соціальне завжди пов'язане із природним; це загальна, висхідна і найбільш абстрактна характеристика суб'єкта та його психіки у загальнолюдських межах. Суспільне ж не є синонімом соціального, а це конкретна – типологічна – характеристика нескінченно різних, окремих виявів загальної соціальності: національних, культурних тощо [4, 5-6].

Динамізм особистості характеризується не простим відтворенням, а поступальним розвитком. Складний характер людської соціальності легко піддається деформації, потребує спрямованого гуманістичного розвитку, сутність якого полягає у розумінні людини як невичерпної індивідуальності. Це, по-перше, передбачає осмислення таких форм взаємодії між суб'єктами соціалізації, які існують між ними як індивідуальностями й виключають будь-який соціологізаторський або біологізаторський підходи до виховання. По-друге, необхідний глибокий аналіз усієї багатоманітності соціокультурних умов, оскільки одна із центральних характеристик людини зумовлена її потребою і здатністю проживати у культурному середовищі.

Культурне середовище, як життєвий простір людини, ставить її перед вибором, формуючи й реалізуючи її суб'єктні якості, її самість [5, 141-147].

Самоствердження розуміється, як реальне соціально-психологічне явище, сутність якого полягає у “реалізації фундаментальної потреби людини в самовираженні та саморозкритті шляхом об'єктивації себе у формах життя” [1, 117]. Мотивом самоствердження прийнято

вважати прагнення людини до досягнення максимальної повноти життя, доступної за даних умов існування, забезпечення позитивного соціально-психологічного статусу у колективі, суспільстві. Механізмом, який підсилює самоствердження, є вищі почуття: моральні, інтелектуальні, естетичні, а також високий рівень бажань та впевненість, що мобілізує усі ресурси людини для задоволення життєвих потреб. Самостверджуючись, людина прагне до поважного ставлення до себе з боку інших членів суспільства та самосхвалення своєї поведінки.

Під професійним самоствердженням особистості ми розуміємо ствердження власної індивідуальності у професійній діяльності як особистості, суб'єкта й професіонала в єдності. В основі професійного самоствердження особистості лежить потреба у самоствердженні, яка слугує стрижнем особистісної “піраміди” потреб. Професійне самоствердження виявляється як єдність професійного та актуального “образу Я”, які належать до процесу самоставлення особистості, й подається рівнем професійної самосвідомості особистості. Провідну роль відіграє ціннісно-мотиваційна сфера особистості (кар'єрні, смисложиттєві орієнтації, мотивація досягнень) та задоволеність професійною діяльністю.

Головним елементом структури професійного самоствердження особистості є професійна самосвідомість. Вона взаємопов'язана із самооцінкою, професійними прагненнями, кар'єрою тощо.

Показниками реального професійного самоствердження є сформованість професійного “образу Я”; адекватна самооцінка; сукупність способів і результатів самореалізації, впевненість в собі.

Успішність та конструктивність взаємодії базуються й на психологічних особливостях педагога, включають їх у себе, хоч і не зводяться до них. Особлива система типових за виявом емоційно-почуттєвих, раціональних та вольових реакцій поведінки особистості надає неповторності й індивідуальності кожному майбутньому вчителю.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Акмеологический словарь / Под общ. ред. А.А.Деркача. – М., 2004.
2. Белозерцев Е. П. Педагогическое образование, реалии и перспективы // Педагогика, 1992. – № 1-2. – С.61-66.
3. Бодалев А.А. Личность и общение // Избранные труды. – М., 1983.
4. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке // Психологический журнал. – 1991. – Т.12, № 6. – С. 5 – 6.
5. Лукьянова М.И. Психолого-педагогическая компетентность учителя // Педагогика. – 2001. – № 10. – С.56 – 61.

6. Пелипенко А.А. Смыслогенез и структуры сознания (культурологический подход) // Мир психологии. – 1999. – № 1. – С. 141 – 147.

7. Проблемы философии и культуры. – М., 1984.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Радул Валерій Вікторович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки

Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження соціально-професійних особливостей особистості.

Бургаз Олена Вікторівна – учитель історії Диківської загальноосвітньої школи.

Наукові інтереси: вивчення особливостей розвитку особистості.